

פרק א'

מבוא: חושבים קיימות

- ליה אטינגר | על קיימות
- דני רבינוביץ' | פיתוח בר-קיימא
- אלון טל | פיתוח בר-קיימא - ההקשר הישראלי
- דב חנין | קידמה אחרת: לחזור לחיים של טעם
- אילון שוורץ | המשבר הרך, או: קיימות ואנושיות
- טרי טמפסט וויליאמס | בין שתי גישות
- דונלה מדוז | לחזות עולם בר-קיימא

מבוא

המילה "קיימות" לא היתה קיימת בשפה העברית לפני עשור. אני יודע כי בראשיתה של תכנית עמיתי הסביבה של מרכז השל עסקנו לא מעט בניסיון למצוא או להמציא מקבילה קבילה למונח הלועזי sustainability. "פיתוח בר קיימא" כבר היה קיים, מאז תרגומו של המסמך המכונן "עתידנו המשותף" ("דו"ח ברונטלנד" – בעריכת הפוליטיקאית הדנית גרו ברונטלנד), כתרגום למושג הקודם, sustainable development. הוא היה בשימוש בהקשרים מסוימים, אבל יש לו שני פגמים קטלניים: אחד מושגי ואחד לשוני. ראשית, כשם שפרופ' אלון טל מזכיר להלן במאמרו, ניתן לטעון "שהוא מורכב מדבר והיפוכו – 'פיתוח' משמעו שינוי וגדילה בעוד ש'בר קיימא' מצביע על יציבות ושמירה על מצב קיים." המרחק בין שני הקטבים הללו יוצר עמימות גדולה, שיחד עם אינטרסנטיות כלכלית, והרצון להכתיר כל מיני פעילויות ומיזמים (הרסניים ככל שיהיו) כדוגמה של "פיתוח בר קיימא", די רוקנו מהמושג כמעט כל משמעות אמיתית. זאת, יחד עם הבעיה הלשונית – שהמונח הוא חצי ארמית, ולא בדיוק "עובר מסך" בתור סיסמה, ושקשה להטות אותה – הניבו את הצורך ברעיון-על חדש.

ומכאן, האנשים הטובים באקדמיה ללשון העברית הביאו לנו את הקיימות. כבר לא סוג של פיתוח, אלא רעיון "קומפלט" בפני עצמו. כבר לא ארמית, ואולי גם הוא לא 'קופי-רייטינג' משובח, אך עם עוד קצת עבודה על הטעם הציבורי – כן יכול להפוך לרעיון שגור בפי העם. אך האם הוא יותר משמעותי ושימושי? מה הוא מציע, או דורש, או קובע מבחינת חזון חברתי רחב, וככלי למדיניות ציבורית, ובהקשר של הכרעות אישיות של הפרט? לשם כך אספנו את הכתובים במקראה זו, שנפתחת בפרק המבוא הזה.

פרק זה מהווה מבוא כללי למקראה כולה. כל המקראה עוסקת באספקטים השונים של הקיימות, אז למה פרק אחד שלם מוקדש רק לנושא הכללי? קיימות היא רעיון גדול, ובשל כך קשה להגדירה, למקדה-וליישם אותה. היא אכן זקוקה למקראה שלמה כדי לעמוד על כל התובנות והחידושים שהיא טומנת בחובה. אך כמו שהסופר האנגלי אוסקר ווילד כתב פעם לדידו: "אני מתנצל שכתבתי לך מכתב כל כך ארוך, לא היה לי זמן לכתוב לך מכתב קצר." ניסוח קצר ומחודד הוא דבר שדורש השקעה. כל המקראה דנה באריכות בפנים השונות של הקיימות והעיסוק בו: הכלכלי, האקולוגי, החברתי, הפוליטי, החינוכי וכו'. לכן עוד יותר ראוי שנפתח בניסיון לבטא בצורה בהירה וממוקדת למה אנו מתכוונים כשאנו אומרים "קיימות".

כל אחד משבעת המאמרים הקצרים בפרק זה תורם משהו מהותי להמשגת רעיון

הקיימות. אנו פותחים עם מאמר קצר מאת חברת צוות בכירה במרכז השל, ד"ר ליה אטינגר, שנפתח במשפט: "קיימות היא השקפת עולם דמוקרטית אופטימית, ששמה במרכז את כבוד האדם וחירותו מתוך הבנה עמוקה שכולנו חלק ממארג החיים המזין ומקיים את כל היצורים על פני כדור הארץ." משפט זה איננו הגדרה מילונית יבשה, והוא רחוק מלספר את כל הסיפור (הרי בשביל זה יש את כל המקראה...), אבל הוא כן מחדש לנו כמה דברים, ועוזר לשרטט את ההקשר הרחב של המושג בו נעסוק.

קודם כל: יש במשפט פן "ירוק" (או סביבתי, או אקולוגי) מובהק, אך זה רק חלק. אמנם קיימות כמושג מארגן, וכאן נדה חברתית, אךן יצאה מבית מדרשה של התנועה הסביבתית, אך היא מנסה להביע את הקשר העמוק, והבלתי ניתן להפרדה, בין סביבה, חברה, כלכלה ופוליטיקה. כפי שנראה ביתר שאת בפרקים הבאים על אותם נושאים, אי-צדק, דיכוי וחוסר בשוויון והוגנות, כולם מהווים גורמים בהיווצרות המשבר הסביבתי ובהחרפתו. ובתמורה, המשבר הסביבתי תורם רבות לקיומם המתמשך של העוולות הללו.

אם כבר הדגשתי עוולות רבות ומשבר, ראוי להדגיש, כמו שאטינגר עושה, את הצד "האופטימי" של הסיפור. כמו שאיש העסקים, ההוגה והאקטיביסט פאול הוקן כותב: "כששואלים אותי אם אני פסימי או אופטימי לגבי העתיד, אני תמיד משיב את אותה התשובה: אם הנך מסתכל על המידע אודות מה שמתרחש על כדור הארץ היום ואינך פסימי – אז לא הבנת את הנתונים. אבל אם הנך פוגש, פנים מול פנים, את האנשים שמנסים לשקם את כדור הארץ ואת חייהם של העניים ואינך נותר אופטימי, אז לבך כנראה חדל מלפעום."

הפרק ממשיך עם כתבה קצרה מאת פרופ' דני רבינוביץ, שהופיעה לפני מספר שנים במוסף "הארץ" שהוקדש לנושא קיימות. רבינוביץ הוא איש אקדמיה בכיר ופעיל ותיק בתנועה הסביבתית בישראל ובעולם, שפרסם לאחרונה את הספר הראשון בעברית על משבר האקלים ("הנה זה בא: כיצד נשרוד את שינוי האקלים", הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2009). כאן, הוא מספר את עיקרי הסיפור, לרבות שאלות של יחס לטכנולוגיה, ניהול נכסי הכלל, תרבות הצריכה, ואף כמה מלים על יחס הציונות לשאלות הללו. נושא אחרון זה נידון ביתר הרחבה על ידי פרופ' אלון טל מאוניברסיטת בן גוריון בנגב, עו"ד ואיש מדיניות בהכשרתו, מייסד "אדם טבע ודין", ו"מכון הערבה ללימודי סביבה". הוא כותב על סוגיות ודילמות סביב הקיימות בישראל, בהיבט היסטורי וגם עכשווי. מחד, יש לנו מטען תרבותי ואידיאולוגי של חלוציות ובניית הארץ, שמשליכה רבות על יחסי המדינה וגם הציבור לשאלות של פיתוח, ושל תפיסות של קידמה. מאידך, יש לנו מצב חברתי-כלכלי, של רווחה וצמיחה, יחד עם קצב גידול אוכלוסין גבוה (הברכות והקללות של העולם הראשון והשלישי) – שמשליכות אף יותר על אותם תחומים.

עם זאת, למרות שלסיפור הישראלי יש קווים שהם ייחודיים רק לו, הוא גם כן שקוע בסיפור רחב וכללי יותר, סיפורה של הקידמה במערב המתועש. אחרי טל, אנו זוכים לסקירה היסטורית מרתקת של ח"כ ד"ר דב חנין, עורך-דין, פעיל, הוגה וחוקר, וכעת בין הח"כים המובילים שמקדמים את הקיימות בממשלת ישראל, הנותנת לנו תשובה אחת לשאלה שהטרידה רבים – כיצד הגענו עד הלום? מהם שורשי המשבר, ומהי המשמעות עבורנו בבואנו לפעול לקדם חלופה ל"עסקים כרגיל" בחברה קפיטליסטית, ניאוו-ליברלית מתועשת? מאחר ואי אפשר לדון בקיימות מבלי לתייחס למורכבות של הנושא, להיבטים של חברה, סביבה, פוליטיקה, כלכלה, תרבות וערכים – לעתים תכופות מתעוררת המחלוקת: מה קודם? מה התשתית, ומהן הנגזרות? בלי להכריע בשאלה כבדת משקל זו, בהחלט ראוי לציין עד כמה המרכיב הכלכלי הוא מרכזי להשתלשלות הסיפור, ועד כמה הוא דורש התייחסות מתוחכמת. נושא זה יחזור, כמובן, בפרק המוקדש לו.

עוד חיבור קצר אך חזק הוא ההגיג של ד"ר אילון שוורץ, מייסדו ומנהלו של מרכז השל, ומרצה לחינוך באוניברסיטה העברית, שמביא לנו הבחנה בעלת חשיבות אדירה בהתעמקות בקיימות ברובדיה השונים. על אף ההכרה הכללית בכך שקיימות אכן עוסקת בכל הדברים שאמרנו – סביבה, פוליטיקה, חברה, כלכלה, תרבות וכו' – לרוב, כשאנשי סביבה משתמשים במונח, יש להם נטייה להתמקד בביטויים של המשבר הסביבתי במישור של הסביבה הפיזית. יש כאלה שמכנים תפיסה זו כ"המשבר הקשה" – לא קשה מבחינת חומרה, אלא מבחינת נתונים קשים ("hard data"), אובייקטיבי, מוצק ולא חמקמק. לעומת זאת, שוורץ מגדיר ומאיר לנו את הפן השני, "המשבר הרך", שלא נמדד בדלדול משאבים, או זיהומים למיניהם, אלא בהשפעות על חייו ורוחו של האדם. הוא כותב: "קיימות סביבתית אומרת שאיננו יכולים עוד להמשיך בדרך בה הלכנו עד עתה. זוהי דרך שאינה בת קיימא. אני אומר גם שלא כדאי לנו עוד להמשיך בדרך בה הלכנו עד עתה. היא מתנגדת למהות האנושית." קל יותר, אולי, להישאר במונחים הכמותיים של הסביבה הפיזית, אך ישנה עוצמה רגשית רבה, וגם כח פוליטי רב, בצד הזה של המשוואה.

ולבסוף, יש לנו שני מאמרים פרי עטם של שתי הוגות אמריקאיות, כל אחת מרתקת בדרכה שלה. הראשון הוא בעצם לא מאמר, אלא קטע בעל נופך ספרותי (אם כי מייצג תיעוד אמיתי), שמספר סיפור של מפגש – מפגש בין הסופרת לבין מנהל בכיר בתאגיד רב-לאומי גדול. הסופרת, טרי טמפסט וויליאמס שמה, היא אשה מורמונית ממדינת יוטה, ובין הסופרים המובילים בצפון אמריקה היום שכותבים על טבע וסביבה, הן מבחינה נפשית-אקולוגית על קשרים רוחניים לחבל ארץ, והן מבחינה פוליטית-אידיאולוגית על המאבקים סביבתיים מקומיים וגלובליים. כאן היא מספרת איך בטיסה אחת היא שודרגה במקרה ומוצאה עצמה יושבת ליד אותו מנהל, בעל כח ושררה, אדם מצליח מכל הבחינות

– או אולי לא כולן, כי דרך מספר 'שאלות תם' שהיא שאלה, נחשף הפן האפל, הפוגעני והמדכא (גם כלפי אותו מנהל עצמו) של הגישה התאגידית. תעודה קצרה וחזקה. עוד דרך לתאר את "המשבר הרך" ששוורץ כותב עליו.

אנו מסיימים פרק מבוא זה עם אחת הנשים, ואחד החיבורים, מעוררי ההשראה והאופטימיזם מהסוג שהזכרנו בהתחלה. דונלה מדוז (ז"ל) היתה מנתחת מערכות, כאשר בשנת 1972 השתתפה בצוות שכתב את הדו"ח רב ההשפעה – "מגבלות לצמיחה" (Limits to Growth) של 'מועדון רומה', שהצית את הדיון הגלובלי אודות צמיחה, אוכלוסין, משאבים וניצולם. כך היתה לחלוצה בשיח הסביבתי, ואחת המבשרות של השאלה שאנו מכנים אותה בשם "קיימות". בהמשך, היא ייסדה את מכון הקיימות בארה"ב, וכתבה טור שבועי, עד מותה בשנת 2001, שנקרא בתפוצה מאד רחבה. במאמר שכללנו כאן מצביעה מדוז, בסגנון האופייני לה שמשלב ניתוח חד, שכל ישר והרבה רגש ורהיטות, על נקודה חיונית – החשיבות של יצירת חזון, והשלב של יצירת חזון, בעשייה לשינוי חברתי. אם מאמר זה לא משפיע עליך – איך אמר פול הוקן? "אז לבך כנראה חדל מלפעום".

על קיימות

ליה אטינגר

קיימות (sustainability) היא השקפת עולם דמוקרטית אופטימית, ששמה במרכז את כבוד האדם וחירותו מתוך הבנה עמוקה שכולנו חלק ממארג החיים המזין ומקיים את כל היצורים על פני כדור הארץ.

קיימות, היא לגלות מחדש את הערך של הדברים המקיימים אותנו: האוויר והמים הנקיים, השקט של המדבר והמגוון של החורש הים תיכוני, שכונה בה ילדים משחקים בחוף בבטחה, או קהילה בה קשיש הזקוק לעזרה יכול למצוא שכן הנכון לעזור.

לפני מאתיים שנה, בתחילת המהפכה התעשייתית, מוצרי הצריכה היו במחסור ואילו הטבע היה שופע. ההתקדמות הטכנולוגית והמדעית האדירה שחלה מאז, הפכה את היוצרות. כיום אנו חיים בעידן של עודף עצום של מוצרי צריכה ואילו הטבע הולך ונעלם. האתגר הכלכלי הפסיק להיות כיצד לייצר מספיק דברים לאנשים וכעת האתגר הוא כיצד לשכנע אותם לקנות את כל מה שמייצרים. והייצור הזה אינו נטול מחירים. בעוד כולנו שמחים לקנות מוצרים בזול, הרי אנו על פי רוב עיוורים למחיר היקר לבריאות האדם והסביבה של תהליך הייצור הזול ולשכר הרעב של רבים מפועלי הייצור.

תפיסת הקיימות אומרת שהאתגר כיום צריך להיות כיצד לייצר את מה שבאמת נמצא במחסור. ואין מדובר רק בשיקום הטבע – שיקום המערכות האקולוגיות תומכות החיים של כדור הארץ, אלא גם ביצירת סביבות חינוכיות משמעותיות ונטולות אלימות, מערכת בריאות המשקיעה במניעה והדרכה לא פחות משהיא משקיעה בטיפול ובריפוי, ערים תוססות בקנה מידה אנושי, מזון המעיד על עונות השנה, אורחות חיים המאפשרים לאדם ליצור ולהתבטא במקום לצנוח על הכורסה מול הטלוויזיה לאחר עוד יום עבודה לצורכי פרנסה בלבד, ופנאי לבלות עם הילדים.

לא מוצרי צריכה יובילו אותנו לשם, אלא יציקת תוכן חדש בדמוקרטיה כך שיתאפשר לאנשים להביע את העדפותיהם לא רק דרך בחירותיהם האישיות כצרכנים בשוק המחפשים מחיר זול, אלא דרך השתתפות בפורומים אזרחיים שיאפשרו להם להביע את העדפותיהם כאזרחים בחברה לגבי התרבות והערכים על פיהם היו מעדיפים לחיות. יש פער בלתי נתפס בין הערכים של צדק והוגנות שרובנו ככולנו מאמינים בהם, לבין המציאות בה אנו חיים. אנו חיים בתקופה ההיסטורית העשירה ביותר בה חיו אנשים אי פעם ובכל זאת מדי יום מתים בעולם עשרים וארבעה אלף ילדים מרעב ומאות מיליונים הולכים לישון רעבים – חלקם גם בחצר האחורית שלנו. כולנו היינו מעדיפים שלא כך יהיו פני הדברים – אך איבדנו את האמונה שאפשר גם אחרת. תפיסת הקיימות מוכיחה כי דרך

אחרת היא לא רק אפשרית אלא היא גם חיונית ובלתי נמנעת. מחקר הערכה רחב היקף של האו"ם, על מצב המערכות האקולוגיות של כדור הארץ, מצא כי שני שלישי מהשירותים שהטבע מעניק לאנושות נמצאים במצב של הידרדרות. המדד של טביעת הרגל האקולוגית מלמד כי אנו חיים באוברדרפט על חשבון הדורות הבאים. כל שנה צורכת האנושות את מה שלוקח לטבע לייצר לפחות שנה וחודשיים. אסונות הטבע המתרבים הנובעים מהתחממות כדור הארץ, מרמזים לנו מה גבוה המחיר של המשך ה"עסקים כרגיל".

האנושות הורסת את המערכות תומכות החיים של כדור הארץ. אך דווקא המשבר הסביבתי והאילוצים שהוא מציב בפני האנושות מהווים הזדמנות לצאת לדרך חדשה הוגנת יותר, שמחה יותר ויצירתית יותר.

תוך שני עשורים הפכה הקיימות לתנועה בינלאומית הולכת וגדלה המצליחה למצוא את המכנה המשותף הגבוה ביותר בין אזרחים מרקעים שונים ותרבויות שונות, המדגימים באלפי צורות שונות שאפשר גם אחרת.

פיתוח בר-קיימא

דני רבינוביץ'

1. אופטימיזם טכנולוגי ושאלת הקיימות

מאז תחילת המהפיכה התעשייתית מספר לעצמו המין האנושי סיפור מתוק ומרגיע על עצמו. גיבור הסיפור הוא אביר טכנולוגי מושיע. בהבזקי קיטור ובזרמי חשמל, באותות דיגיטליים ובמופתים ביוטכנולוגים, הוא משכנע את שומעיו שיש דרך קיצור לצמיחה קבועה לכולם, ושהוא מכיר אותה היטב. בואו איתי, הוא אומר בטון מפתה, ויחד נגיע אל אופק השגשוג, היציבות הפוליטית והרוגע החברתי. ברוכים הבאים לאופטימיזם הטכנולוגי.

בהיסטוריה הקצרה אך הסוערת של האופטימיזם הטכנולוגי יש למדינות חלק חשוב. בעוד תנועות לאומיות עסוקות בשיחזור העבר ומשתמשות בגרסאות היסטוריות לכינון אחדות וסולידריות, מדינות הן הסדרים פרגמטיים שרואות את תפקידן בארגון ההווה ודאגה לעתיד. כולן – גדולות וקטנות, עשירות כעניות – פיתחו אמונה עיוורת ביכולתן של טכנולוגיות, בתיווכו הנבון והיודע-כל של השוק, לפתור בעיות ולהחיש קידמה. לכן נוטות כולן להעניק מחסדיהן לאביר הטכנו-תעשייתי, ולעשות הכל כדי שגם השוק הטוב והמיטיב יעבוד לטובתו.

אם אכן המדינה, סוכנת עתידנו עלי אדמות, לוקה באופטימיזם טכנולוגי סוחף ובאמונה עיוורת בשוק כבורר עליון בין חלופות, מה זה אומר על סיכויי ההישרדות שלנו? כל מי שהיה מוכן לשמוע את הסיפור שסופר בפסגת כדור הארץ בריו דה-ז'נירו (1992) חש את עצמת המשבר הסביבתי הגלובאלי, והבין שמשבר זה אינו עוסק בלכלוך, פגיעה בטבע, אסתטיקה פגומה או איומים אחרים על איכות החיים של בני המעמד הבינוני במערב המתועש. שאלות סביבה הופיעו בכינוס בינלאומי זה כעניין חברתי-פוליטי-קיומי שנוגע במיוחד לאזרחי המדינות העניות ודלות התשתית ולשכבות החלשות במדינות המפותחות – כלומר לרוב המין האנושי. וכל מי שהיה מוכן לחשוב מעט על הסיפור של ריו הפך שותף לתובנה נוספת: רק פעולה בינלאומית ומתואמת, בהשתתפות כל מדינות העולם וארגונים בינלאומיים, תצליח לייצב את המשבר הזה.

אחת מתוצאות הדינמיקה הזו היתה שסוכנות הסביבה של האו"ם, בעזרת ארגונים ובתמיכת ממשלות לא מעטות, נרתמה לכתוב את מה שידוע כיום כ'אג'נדה 21', מעין מדריך לניהול משאבי כדור הארץ במאה ה-21. זהו מסמך שמנסה להתבונן במציאות,

להתעלם מהבטחות השווא של האביר הטכנולוגי ולנסות לדאוג לכך שהכדור, על משאביו והאופן בו הם מתחלקים בין ובתוך המדינות, ישרדו.

מילת המפתח של אג'נדה 21 היא קיימות – sustainability – או פיתוח מקיים – sustainable development. קיימות נמדדת לאורך זמן. פרוש פשוט של המושג הוא שיווי משקל יציב בין משאבים קיימים, הקצב שבו הם מנוצלים ויכולת ההתחדשות שלהם. ב 1968 הציב הביולוג האמריקני גרט הארדין אתגר מעניין בפני תרבות ניהול המשאבים העולמית. מאמר פרי עטו, 'הטרגדיה של נחלת הכלל' שמו (מופיע במקראה זו בפרק ג'), שהתפרסם בביטאון הידוע Science, עוסק בדילמה הבאה. נניח שלאדם יש אחו שמפרנס חמש פרות, והוא מוכר את החלב שהן מייצרות בכסף. ונניח שמחירי החלב והפרות הם כאלה שבסוף כל שנה מצטבר אצלו די כסף לרכישת פרה נוספת. בשנה הבאה יהיו לו שש פרות, יותר חלב וכסף, הוא יוכל לקנות עוד פרה ויישאר לו עודף. כשיהיו לו שמונה או תשע פרות תספיק ההכנסה השנתית העודפת שלו לרכישת שתי פרות חדשות. קצב הצמיחה של משקו יוכפל, הכנסתו תמשיך לצמוח וכן הלאה.

אך כאן עולה השאלה: האם האחו יכול להתחדש גם ברמת הייצור החדשה? האם הדשא ישוב ויצמח כל שנה יהיו אשר יהיו עומסי הרעיה של פרותיו בקרקע? ברור שלא. אם האיכר יגדיל את העדר ללא הגבלה רק כי יש לו כסף לעשות זאת, ביום בהיר אחד הוא יקום ויגלה שמשאבי האחו התכלו. יתברר לו גם שהקריסה, שגוזרת רעב על פרותיו היקרות בטווח המייד, היא עמוקה כל-כך שצפויות לו שנים של עוני עד שהאחו יצליח להתאושש ולחזור לנקודה שבה יוכל לקיים פרה או שתיים.

איכר חכם מכיר במגבלות המשאבים שלו. הוא מרחיב את העדר באופן מרוסן, ודואג שמשאביו יהיו בני התחדשות. הוא מחפש את נקודת האיזון מבחינת גודל העדר וצורת הקיום שלו. הוא לא יגדיל את כושר הייצור אלא אם יהיה בטוח שמשאביו צומחים בהתאמה ומאפשרים נקודת איזון חדשה.

האיכר יכול לקיים את העדר שלו תוך איזון בין משאבים לטווח קצר או לדורות. הנה דוגמה של טווח קצר: הוא מתכנן לפרוש לגמלאות, למכור את הפרות ולחסל את העסק. כמה שנים לפני הפרישה המתוכננת, הוא מאיץ את צמיחת העדר, כלומר קונה פרות ללא חשבון. העדר מתרחב לגודל שלא ניתן לקיימו לאורך זמן. אך לאיכר שלנו זה לא ממש אכפת: הוא מתכוון למכור את הפרות בכסף רב, ולא משנה לו אם החלקה שהוא משאיר אחריו היא אדמה חרוכה, מדולדלת ובלתי יצרנית. אסטרטגיה כזו תתפח את חשבון הבנק שלו אבל תפחית את כושר הייצור בכפר או באזור לזמן ארוך. יכולתם של בני הדור הבא שיבקשו לעשות שימוש בחלקה ובמשאביה הוקרבה לצורך הרווח המידי של האיכר. רווח מקסימלי בטווח הקצר מתברר, אם כן, כמנוגד לרעיון הקיימות. מאידך, אם האיכר

בוחר להכניס לשיקוליו גם את האינטרס של הדור הבא, הוא יימנע מן הסתם מהגדלת העדר אל מעבר לכושר הנשיאה של האחו. הגדרת הקיימות כוללת, אם כן, דאגה לדורות הבאים. במובן זה ישראל, שכבר יצרה מוסד פורמלי בשם 'נציבות הדורות הבאים', הפועל לפי חוק ומסונף לכנסת, מגלה חשיבה מתקדמת בתחום וכבר הפכה מוקד התעניינות למדינות אחרות.¹

2. אתוס הצריכה ושאלת הקיימות

בשנה שבה פרסם הארדין את 'הטרגדיה של נחלת הכלל', תיאר קנת' בולדינג את המשבר הסביבתי הנוכחי באמצעות מטאפורה אחרת, פרובוקטיבית לא פחות. העולם, כתב בולדינג, דומה לספינת חלל שמתנהלת בידי בוקרים (ראו מאמר ראשון בפרק ז' להלן). הקאובי האמריקני של המאה ה-19 חי כזכור בסביבה טבעית נטולת מגבלות. אדמה פוריה השתרעה אל מעבר לאופק. הסביבה שפעה מים, אוויר נקי, צמחיה טבעית, עץ ואבן, פחם ועוד כל טוב, הכל חינם. מבחינה חברתית, הצלחתו של בוקר אחד לא גבתה מחיר מאיש. גם לא מהחברה, שראתה את שגשוג הקולקטיב כסך ההצלחות האישיות של חבריו. כל חוואי ראה לעצמו זכות וחובה למצות את משאבי הטבע לשם ייצור וצריכה מירביים במינימום זמן. האתוס החברתי שצמח קידש אינדיבידואליזם, חופש אישי, נכונות לעבודה קשה, נטילת סיכון ומעל לכל – הגדלה קבועה של כושר הייצור תוך האבסת התיאבון האנושי לצריכה בלתי מוגבלת. הארכיטיפ הגברי שנוצר השפיע רבות על הזהות וההיסטוריה האמריקנית.

אך מה שטוב בערבות הדשא של המערב התיכון אינו מתאים בכל מקום. חללית, למשל, היא סביבת חיים שבירה, שהכל בה מדוד עד לסמ"ק האחרון. היא יכולה לאחסן ולהפיק חמצן, מים, מזון ואנרגיה, אך בכמות מוגבלת. גם יכולתה לפינוי פסולת, ולהימנע מהרעלת האויר, המים והמזון, מוגבלת ביותר. כל אבדן איזון, זמני ככל שיהיה, עלול לגרום אסון. לכן צריכים אנשי הצוות לקיים כללי שימוש קפדניים במשאבים המוגבלים. חסכנות, מיחזור וניהול קפדני של פסולת רעילה הופכים לצו קיום.

אם כדור הארץ מוגבל ושברירי כמו חללית אבל המין האנושי נוהג בו באתוס של בוקרים, המשמעות ברורה: אנו מתקרבים בהתמדה אל משבר במערכות תומכות החיים – אותן מערכות גלובאליות המשמרות טמפרטורה מתונה, אוויר נקי, מי שתייה ראויים, מזון סביר, אנרגיה לחימום ועוד. המאה ה-21, הנתפסת אצל רבים כמאה הסביבתית, היא אולי ההזדמנות אחרונה להתעשת ולחפש איזון חדש.

1. לצערנו, מאז כתיבת המאמר, הכנסת ביטלה את מוסד נציבות הדורות הבאים (הערת העורך).

המדינה וההסדרים שהיא מכתובה באמצעות חוקים ואמנות, צווים ותקנות, וכמובן היכולת לאכפם, מייצגת כיום את חבילת האמצעים הטובים ביותר – אולי היחידים – להתמודד עם מגוון האיומים שממתינים למין האנושי במאה ה-21. החדשות הטובות הן שארגונים בינלאומיים ואמנות שונות, כולל כמה העוסקים בנושאים כלכליים נחשקים, אימצו את עקרונות הקיימות של אג'נדה 21 כקריטריון חובה, והן מאלצות כל מדינה המתדפקת בשערם ליישר קו. הפוטנציאל של הבירוקרטיה הבינלאומית ומערכות הרגולציה הפנים-מדינתיות להפוך לאסטרטגיות מובילות במאבק להצלת כדור הארץ הוא גדול וחיובי. ישראל, למרות נציבות הדורות הבאים שהקימה, היא דוגמה למדינה שללא הלחצים הללו שמופעלים עליה מבחוץ לא היתה כנראה מאמצת את עקרונות הקיימות אותם היא מפתחת כעת.

החדשות הרעות הן כמובן שגם מערכות מדינתיות, ולא פחות מהן בירוקרטיות בינלאומיות, נתונות כיום למשיסתם של תאגידי ענק. התאגידים הללו, שחלקם מתפרנסים מפעולות מזהמות ובלתי מקיימות בקנה מידה גדול, הולכים ומגבירים את עמידותם בפני נסיונותיהן של מדינות להתחשב באינטרסים של כלל הציבור בהווה ושל הדורות הבאים, בבואן לנווט את הקצב והצורה שבה מנוצלים המשאבים כיום.

היחס שפיתחה הציונות לסביבה מזכיר מאוד את אתוס הבוקר האמריקני. בזרם המרכזי הציוני, המרחב זוהה כעולם פתוח, ריק מתושבים ובלתי מוגבל במשאביו. יישוב הארץ וניצול משאבי הטבע שלה עוגנו בתודעה כסדרה של ערכים חיוביים: קידמה, מודרניזציה, צמיחה, שגשוג, תקווה וביטחון. שיבת ציון וחזון הצמיחה הרצופה אשר נכלל בה במובלע היה למרכיב זהות ישראלי בסיסי. הוא אחראי במידה רבה להתפתחות קווי מדיניות ברורים ועקיבים באשר לגודל האוכלוסייה הרצוי, תפרוסת היישוב, חקלאות, מים, ייעור, עיור, תחבורה ועוד נושאים רבים אחרים בהם הוצבה טובת הלאום מעל לכל שיקול אחר, כולל שיקולי הקיימות הסביבתית. עבור הפלסטינים היו כמובן למגוון הפרקטיקות הללו משמעויות גורליות. אך גם בלי קשר לשאלה הפלסטינית ולהשלכותיה המוסריות מגלים שמאה השנים הראשונות של הציונות יצרו מציאות בעייתית ובלתי מקיימת מהבחינה הסביבתית. במקרה של ישראל ניתן לומר כי המאה ה-21 היא גורלית במיוחד. העשורים המכוננים שלה, כלומר העשור הנוכחי וזה שאחריו מגלמים את הסיכוי האחרון להחזיר קצת שפיות מקיימת למדיניות ניצול המשאבים והפיתוח.

מתוך המוסף: יד על האופק, עיתון הארץ

פיתוח בר קיימא - ההקשר הישראלי

אלון טל

כאשר מוסדות בינלאומיים המציאו את הסיסמה "פיתוח בר-קיימא" כדרך לגשר בין הרצון של העולם המפותח לשמור על הסביבה הגלובלית לבין העולם המתפתח אשר חפץ להעלות את רמת חייו, מדינת ישראל לא היתה חלק מן המשוואה. אולם בדיעבד, ייתכן כי הפרדיגמה החדשה של "קיימות", אשר היום מאחדת גופים "קוטביים" – מהבנק העולמי ועד לארגונים הירוקים הכהים ביותר, מתאימה עד מאד לאסטרטגיה הלאומית העתידית שלנו.

למדינת ישראל פרופיל ייחודי: מחד, קצב גידול האוכלוסין שלה, העולה על שני אחוז, שייך למגמות הנפוצות במדינות מתפתחות. מאידך, תל"ג לנפש העולה על 29,000 דולר מעמיד את מדינת ישראל במקום טוב בקרב המדינות המערביות. למעשה, יש בתוך תוכנו מגמות סותרות של עולם ראשון ועולם שלישי. כאשר ממשלת ישראל דנה בנושא, ככל הנראה הגיעה למסקנה כי על מנת להבטיח את קיומם של משאבי הטבע, שירותים אקולוגיים, ותנאים סביבתיים ראויים יחד עם שגשוג כלכלי מתמשך יהיה צורך בפרדיגמה חדשה, כלומר – בפיתוח בר קיימא.

היו כאלה שטענו כי עצם המושג "פיתוח בר קיימא" הוא פסול, שכן הוא מורכב מדבר והיפוכו ("פיתוח" משמעו שינוי וגדילה בעוד ש"בר קיימא" מצביע על יציבות ושמירה על מצב קיים). הסתירה הפנימית נעוצה בכך שלכדור הארץ (ולמדינת ישראל בפרט) משאבי טבע מוגבלים. גם פיתוח ידיוותי לסביבה יביא בסופו של דבר לדלדולם. אחרים טענו כי מושג כה עמום, שיכולים ראשי תאגידים מזהמים וארגוני סביבה להסכים עליו, בהכרח חייב להיות ריק מתוכן.

אולם התנופה הבינלאומית הביאה לקיומה של פסגת כדור הארץ לפיתוח בר קיימא ביוהנסבורג בקיץ 2002. שם התכנסו רוב רובם של מנהיגי העולם לדון באסטרטגיה גלובלית של "קיימות". כאשר משלחת ממשלתית גדולה – שכללה שלושה שרים ועשרות עובדי מדינה, נפגשה עם משלחת מקבילה של פעילים סביבתיים, המתלהבים גברו על המתנגדים. בשיחות עם נציגי הארגונים, השר לאיכות הסביבה דאז צחי הנגבי הסכים להביא את רוח הוועידה לשולחן הממשלה. תשעה ירחים לאחר מכן, ביום 14.5.03, התקבלה החלטת ממשלה שאפתנית ומהפכנית לאמץ אסטרטגיה של פיתוח בר קיימא בכל משרדה. ולאט-לאט ההחלטה באה לידי ביטוי.

אפשר כמובן לטעון כי בענייני "קיימות" אין חדש ממש תחת השמש. כאשר החלוצים הציוניים הראשונים הגיעו לארץ ישראל, מצאו כאן ארץ במצב סביבתי ירוד. התיאורם של

מומחים לקרקע מאותן שנים היו אחידים, והם תיעדו תסמונת של סחף מסיבי כתוצאה מרעיית יתר מימים ימימה, יחד עם חיסול כל עץ רענן וחורש טבעי בחיפוש אחר מקורות אנרגיה, ובסוף התקופה העות'מאנית – פעילות הרסנית שיטתית. אפילו החקלאות הפלאחית, שלעתים נהנתה מתיאורים רומנטיים, על פי אמות מידה של "קיימות". לא תמיד הניבה תוצאות אקולוגיות בריאות.

על כן, הדחף הבסיסי בקרב המתיישבים האירופאים החדשים דווקא נראה דומה לתפיסה שהיום מתלכדת תחת הכותרת של "קיימות". מושגים כמו "גאולת הקרקע" עוצרים בחובם רצון להבריא את הארץ, תוך ניצולה לטובת ייצור חקלאי. אם נסמוך על מקורות ממשלתיים ומדעיים מחמישים השנים הראשונות של המאה העשרים, למרות העלייה החדה במספר התושבים בארץ ישראל והאינטנסיביות של הפעילות הכלכלית החדשה, פיתוחה היה במידה רבה פיתוח בר קיימא. ננקטו פעולות רבות למניעת הסחף, חוקים הוצאו לשמירת היערות (ואפילו פרחי בר), והוקמו תשתיות ששיפרו את המציאות הסניטרית המקומית. רמת המינוע היתה נמוכה מאד, וחומרי הדברה כמעט ולא היו. עד סיום תקופת המנדט אפילו הקדחת, המפגע הבריאותי הסביבתי הקטלני שפקד את ארץ ישראל משך שנות אלפיים, למעשה חוסלה.

אך המציאות האקולוגית לא היתה ורודה לחלוטין. מתוך התרבות הציונית הצעירה פרצה אסכולה "ביצועיסטית" שונה בתכלית מן הזרם הרומנטי של א.ד. גורדון ושירי רחל – אשר לימים עתידה היתה להשתלט בשטח. הגישה הציעה פתרונות מידיים למדינה גדושת מהגרים, עוני וצימאון לשיפור כלכלי. למעשה, עוד לפני סיום המנדט, בעקבות התיעוש המזורז שחל לאחר מלחמת העולם השנייה, הפכה כלכלת ארץ ישראל לכלכלה תעשייתית. לא היתה זו תעשייה נקייה. נהפוך הוא – מטרדים אשר לימים יפריעו מאד לרווחת אזרחי המדינה הוקמו בימים ההם – וביניהם מפעלי נשר, בתי הזיקוק, תחנות הכח, מפעלי ים המלח ועוד.

הפיתוח לכשעצמו היה מרשים, והניב מקומות עבודה, מוצרים חשובים ואף רווחים. אך לעתים קרובות התהליך התנגש עם כל קריטריון של "קיימות" על פיו אנו בוחנים קדמה היום. הסינרגיזם בין תוספת של מיליון תושבים מידי עשור, ותושייה תעשייתית הביא לתוצאות סביבתיות קשות – תוצאות אשר בסופו של דבר יהפכו לרועץ להמשך אותו פיתוח עצמו.

כך למשל שאיבת היתר, שתפסה תאוצה לאורך מישור החוף עוד בשנות ה-50. היה ברור למנהלי משק המים דאז כי חדירת מי ים למי התהום בסופו של דבר תביא לזיהום האקוויפר ולסגירתם של בארות רבים. אולם אילוצים כלכליים, לחצים פוליטיים ואופטימיות עיוורת השפיעו על נציבי המים בשנותיה הראשונות של המדינה. ייבוש החולה נחשב לדוגמה קלאסית של פיתוח שהפך לבומרנג עקב ההתעלמות שהיתה במהלכו

משיקולים סביבתיים. יתכן כי חלק מן העלייה בשיעור הסרטון בארץ, בקרב כל המגזרים, נובעת מאותן "הצלחות" תעשייתיות.

אי אפשר כמובן לאפיין את כל הנעשה במשך חמישים השנים הראשונות של המדינה כחורבן אקולוגי וחוסר קיימות. פעילות למניעת מדבור, יעילות קיצונית בתחום ההשקיה, ייעור ללא תקדים, פיתוח תשתית תיירותית, השקעה בהון האנושי – כל אלה בהחלט סימנו כיוון אחר – מקיים יותר. ובכל זאת, בסופו של דבר, קשה להתעלם מממדי המשבר הסביבתי שהוא הצד השני של המטבע ב"נס" הכלכלי של מדינת ישראל הצעירה.

נזק זה בהחלט לא נעלם מעיני רבים ובהחלט השפיע על ניצני התנועה הסביבתית במדינת ישראל. מתוך עוצמתה ומהירותה של הפגיעה מחד, והיצירתיות והתעוזה האנושית של מייסדי החברה להגנת הטבע מאידך, קמה בישראל תנועה סביבתית מיליטנטית ופופולרית. בסך הכל, אזרחי מדינת ישראל אהבו את ארצם. לימים הדגש על שמירת המערכות האקולוגיות והנופים הייחודיים שאפיינה את "הירוקים" בתחילת הדרך, הוחלף בדאגה לסביבה האורבנית המתדרדרת. אולם לשני הזרמים – חובבי הטבע ושוחרי איכות החיים העירונית – מכנה משותף. למרות שזכו להצלחות מרשימות בקמפינים נקודתיים, עם השנים ההצלחות פחתו. מאבקים "נגד" יוזמות לאומיות גדולות – מהחולה ותחנת כח רדינג ד' בת"א של פעם ועד לכביש מס' 6 ונתב"ג 2000 של ימינו – הסתיימו בהפסדים. לעתים קרובות מידי התברר כי האסטרטגיה בה אומרים "לאר" ו"בשום פנים ואופן" לפיתוח, איננה מניבה תוצאות טובות לכוחות הסביבה.

אולי זו היתה הסיבה האמיתית לשינוי בתפיסה ולאימוץ הגישה החדשה של "קיימות" בקרב הירוקים. בן לילה השאלה הבסיסית השתנתה: לא עוד היתה היא "האם להתיר פיתוח" אלא ל"איזה מן פיתוח להתיר". ולעתים קרובות אכן התוצאות היו מעודדות. ארגוני הסביבה יכלו לחזק ולדחוף משרד לאיכות הסביבה צעיר וחלש להישגים בשלל תקנים סביבתיים – מאחוז הגופרית בדלקים ועד לאחוז הפסולת שחייבת רשות מקומית למחזר. בתחום התכנון הפיזי, ההשפעה היתה ניכרת עוד יותר. תוכניות מתאר ארציות בתחומים כמו חופים, סילוק פסולת, שמורות טבע, ייעור ועוד הציבו גבולות והביאו לאיזון סביר.

יהיו כאלה שיטענו כי לא מדובר במהפך אסטרטגי של ממש או בתפיסת עולם חדשה בקרב החוגים הירוקים, אלא בשינוי טקטי בלבד. כך, ככל הנראה, מפסידים פחות. ויתכן כי יש בזה ממש. ישנם גופים, כמו הקרן הקיימת, אשר מאמצים את הפיתוח ואת השימור גם יחד, בעת ובעונה אחת. אולם הרבה מאד מן הארגונים והפעילים היו מעדיפים שהמדינה לא תתפתח, או לפחות שהפיתוח לא יתגלגל לפתחן של פינות החן היקרות והמאוימות של הארץ. ברור גם כי בזמן בו מחקרים אפידמיולוגים מצביעים על תמותה של אלפי תושבים מידי שנה מחמת החשיפה לזיהום אויר, התוספת הרצויה לסך הפליטות

איננה "אפס", אלא "מינוס". יחד עם זאת, אנשי הסביבה בישראל הם במידת מה שונים מעמיתיהם בחו"ל. הפרגמטיות כאן אינה נחשבת למילת גנאי, אלא למוסר עבודה מובן מאליה במדינה כה צפופה בעלת בעיות חברתיות וכלכליות נוספות. ובכל זאת, לאחרונה בהחלט חל שינוי, או ליתר דיוק "הרחבה" בתפיסה הסביבתית המקומית. כמובן שקיים בישראל מגוון של גישות ודגשים בקרב הקהילה הסביבתית, אך אי אפשר להכחיש כי החזון ה"ירוק" הישראלי לאט-לאט משלב בתוכו נושאים "חברתיים" שבעבר נחשבו לבעיותיהם של אחרים. מעבר זה עולה בקנה אחד עם עקרונות היסוד של פיתוח בר קיימא כפי שעוצבו בעולם, שכן חשיבותם של שיתוף הציבור וצדק חברתי מהווים חלק מהגדרתה של "התקדמות סביבתית". ארגוני הסביבה בישראל היום מצביעים על זיקה בין חולשתם של מגזרים מסוימים ומצוקתם הסביבתית וחשים חובה למחות ולסייע. סוגיות כגון "הפרטה", גלובליזציה, אפליה וצרכנות אינן עוד נחלתם של "ארגונים חברתיים" בלבד, אלא חלק מן החברה האזרחית הפרוגרסיבית שהקהילה הסביבתית חשה שייכות אליה.

לא כל אנשי הסביבה בישראל רואים את השינוי בעין יפה. יש תחושה בקרב רבים כי הרחבת האג'נדה תביא להזנחת העיקר ותופעות "תפסת מרובה לא תפסת". כמו כן, לסוגיות חברתיות מסוימות ישנן אסוציאציות פוליטיות העלולות לדחות חלק מן הציבור שבנסיבות אחרות היה מזדהה עם המסר הירוק המסורתי. יש מידה רבה של אמת בטענות הללו, אבל נראה כי פיתוח בר קיימא שולל תפיסה סביבתית צרה מדי, אשר אינה מתמודדת עם שלל הגורמים החברתיים שמייצרים מפגעי העיר ומחסלים את השטח הפתוח. המציאות הישראלית היא אכן ייחודית ומלאה סתירות. תושביה משלבים אהבה לפרחי בר ושבילי הליכה עם דחף בלתי נשלט להשליך אשפה במקומות ציבוריים. לצד המחויבות החברתית הרחבה לקלוט עולים, (או במגזרים שונים להגדיל את כוחם על ידי ילודה) גוברת הכרתנו בכך שהמדינה מצטופפת והדבר אינו תורם לאיכות החיים. הקיימות עשויה לספק תשובות לדילמות כאלו וראיה שתאחד את רוב חלקי העם. נראה כי בכל זאת קיים קונצנזוס, המבין כי ללא פיתוח כלכלי לא ניתן יהיה להשיג את החלומות החברתיים והסביבתיים שלנו. אך בד בבד, אם הפיתוח לא יהיה מושכל, ולא ייקח בחשבון השפעות אקולוגיות וחברתיות, נחטא לדורות הבאים ונשאיר אחרינו נזק לארצנו וילדינו שאנו כה אוהבים.

קידמה אחרת: לחזור לחיים של טעם

דב חנין

הדרמה הסביבתית הגדולה של השנים האחרונות איננה האיומים האקולוגיים. אין ספק, האיומים הסביבתיים אמנם הולכים ומחריפים אבל מה שבאמת חדש זו ההתעוררות המתרחבת מולם: מצד אחד, ממשל בוש מתנער מן המחויבויות שסומנו בפרוטוקול קיוטו, הסיכום הבינלאומי בעניין צמצום פליטות גזי החממה לשם האטת ההתפתחות המסוכנת של התחממות כדור-הארץ, אך מאידך, מתעוררת מחאה עולמית עצומה נגד ההתנערות הזו. אפילו בישראל, שהמלחמה בה פוגעת גם בסביבה וגם במאבק להגנתה, מתרחבת התחושה שמהו מאוד רקוב בעולמנו הסביבתי. שוב ושוב מתברר לציבור שענייני סביבה הם נושאים של חיים ומוות (פרשת הצוללים בקישון שחלו בסרטן) ושיש להם השלכות ישירות על חיי כלנו (פרשת האיסור על שתית מי-ברז בגוש דן).

עלייתה של הסביבתיות החברתית

המחאה הסביבתית החדשה שונה מהקודמות לה גם בהיקפה וגם בתכניה. ניתן בהחלט לאמר שתנועה סביבתית-חברתית חדשה הולכת ונוצרת בעולם. זוהי תנועה המאופיינת הן בתפיסה רחבה יותר של הבעיות והפתרונות והן בבסיס חברתי מגוון יותר: התנועה החדשה מקיפה לא רק את שוחרי הטבע הוותיקים אלא גם איגודי עובדים, תנועות נשים והתארגנויות של מיעוטים מופלים. מכל הכיוונים הללו מתכנסים יותר ויותר אנשים לפעולות משותפות מתוך תחושה שביסודו של דבר המאבק שלהם הוא משותף. התנועה הזו הולכת וגדלה: רבבות השתתפו בפעולותיה הגדולות מסיאטל ועד גנואה. אחרי אירועי ה-11 בספטמבר היו, אמנם, כאלה שכבר מיהרו להספיד אותה. אך ההספדים היו לחלוטין מוקדמים מדי. בראשית 2002 השתתפו למעלה מ-50,000 בני אדם, בפורטו-אלגרה שבדרום ברזיל, בסדרה של דיונים שנועדו לגבש ולחדד את מסריה של התנועה.

התנועה הסביבתית-חברתית הזו מתוארת לעתים, בצורה בלתי מוצלחת, כ"התנגדות לגלובליזציה". אך, למעשה, ההתנגדות היא לדפוס העכשווי של הגלובליזציה, דפוס של מיכסום רווחים על חשבון בני האדם וסביבתם, והתנועה היא בעצמה גלובלית. היא חורגת מעבר לרשתות המסורתיות של הפעילים בעולם הראשון ומקיפה שורה של ארגונים המוונים בעולם הרוב ("העולם השלישי"). התנועה החדשה כבר הוציאה לפעולה מאות אלפי אנשים במקומות רבים בעולם, אבל הפוטנציאל הפוליטי שלה רחב עוד יותר. בעולם הרוב, ההידרדרות החברתית-כלכלית ייצרה עד כה בעיקר יאוש ואפטיה. אולם,

מרגע שמתחילה תזוזה משמעותית של מחאה חברתית, היא עשויה להתפשט כמו אש בשדה קוצים. בעולם הראשון מצא לעצמו, עד כה, חוסר הנחת מהמרוץ הצרכני ביטוי בעיקר בפרישה תרבותית (ה"ניו אייג'" לסוגיו השונים הוא דוגמה בולטת לכך) אך גם הוא יכול להתרגם, בנסיבות מתאימות, למחאה חברתית אפקטיבית.

יכול הקורא לשאול, בשלב זה, מה הקשר בין כל אלה לבין סביבה? התשובה לכך היא פשוטה. התנועה החדשה מאופיינת גם בתפיסה שונה של הסביבה. הסביבה איננה נתפסת עוד כתחום נפרד של חיינו, אלא כמימד בלתי נפרד שלהם, כמימד חיוני לבחינת המציאות. הסביבה נתפסת כזווית הסתכלות המחדדת, עבור מי שמוכן להסתכל דרכה, את ראיית הסתירות החריפות והמתחים הפנימיים האיומים המאפיינים את העולם החברתי שלנו. היא מראה שמהו מאוד לקוי באופן שבו אנחנו חיים. דרכה ניתן לראות שהחברה שלנו לא תוכל להמשיך ולהתקיים בצורתה הנוכחית.

המעבר מתפיסה "טריטוריאלי" של הסביבה כאזור נפרד לתפיסה רב-ממדית של המציאות שהסביבה היא חלק ממנה איננו רק מעבר רעיוני. יש לו גם ביטוי ארגוני: שכן אם הסביבה היא אכן מימד בלתי נפרד של המציאות, גם התנועה הסביבתית איננה יכולה להיות נפרדת, "חד-ממדית", אלא חלק ממהלך רחב יותר.

התפיסה הסביבתית המאפיינת את התנועה החדשה היא, אם כן, תפיסה חברתית: האיומים הסביבתיים אינם ביטוי של משבר בטבע אלא של משבר ביחסי החברה עם הטבע. המשבר הסביבתי איננו טבעי אלא חברתי. יש לו מימדים היסטוריים: מקורו איננו בטבע האדם או בעצם קיומה של תרבות אנושית. שורשיו אינם באנושות ככזו אלא בחברה אנושית מסוימת ובהסדרים המאפיינים אותה. למשבר הסביבתי יש גורמים חברתיים, גורמים שניתן לאתר אותם בניתוח חברתי וניתן לשנות אותם בעשייה חברתית.

הסביבתיות החברתית נפרדת מהדיכוטומיה הרומנטית הישנה של שימור מול פיתוח. במקום לשלול פיתוח בכלל היא מעלה את שאלת טיבו של הפיתוח. האיום הסביבתי איננו נובע מפיתוח באשר הוא אלא מאופן פיתוח מסוים, אופן פיתוח הצורך את הסביבה, מעכל אותה ובסופו של דבר משמיד אותה. במקום אופן הפיתוח הזה מוצעות חלופות של קידמה אחרת, של קיימות (Sustainability) ופיתוח מקיים (בר קיימא).

בשני החלקים הבאים של המאמר אדגים הן את אופן ההתייחסות לשורשי המשבר והן את החלופה הסביבתית-חברתית המוצעת.

שורשי החברתיים של המשבר הסביבתי

הסביבתיות החברתית קושרת את המשבר הסביבתי עם אופן פיתוח שבמרכזו גידול בלתי מרוסן של המערכת הכלכלית. הגידול האדיר בייצור הוליד במערב חברה של

"השתמש זרוק", של שפע מוצרים לטווח קצר, המוחלפים במהירות עצומה. מתפתחת תרבות שלא נותר בה מקום לתיקון: מה שהיה לו ערך אתמול הופך היום לפסולת. חלום טלביזיוני של "אורח החיים האמריקני" מופץ בעוצמה ומציע, כביכול, הצטרפות למרוץ למיליארדי האנשים השרויים במצוקה ובעוני בעולם הרוב.

דפוס הגידול העכשווי איננו מתחשב ביכולות הספיגה של המערכת האקולוגית ויוצר בכך איומים קשים עליה. דוגמה אחת: התחממות כדור הארץ, תופעת החממה הנוצרת עקב פליטת גזים מכלי רכב ותעשיות, הזוכה בשנים האחרונות לתשומת לב מיוחדת. ובכן, פורום המדענים העולמי, העוקב בעשור האחרון אחרי ההתפתחות האקלימית, צופה האצה משמעותית של ההתחממות ומעריך שהיא עלולה לסכן את מערכות החיים על פני האדמה, כפי שאנחנו מכירים אותן היום. ובכל זאת, ההתמודדות הבינלאומית עם הסכנה הזו רחוקה מלענות על הצרכים. הסיבה לכך איננה רצון רע, או סתם חוסר אחריות, של המנהיגים. הסיבה היא שההתחממות, כמו מרבית הבעיות הסביבתיות, איננה ניתנת לפתרון טכני פשוט. התשובה להתחממות אינה יכולה להיות, למשל, התייעלות בשמוש באנרגיה: אנרגיה ובעקבותיה עליה בביקושים לאנרגיה (ושמוש באנרגיה רבה יותר). תשובה אמיתית להתחממות כרוכה בשינוי חברתי, בהתמודדות עם מערכת שלמה של אינטרסים כלכליים, אינטרסים המושקעים בדפוס מסוים של צמיחה כלכלית. עולם שקטר ההתפתחות שלו הוא הרווח הפרטי – לא יכול להנהיג מדיניות שתסכל את הרווח הזה.

המשבר הסביבתי העכשווי קשור לגידול הכלכלי הבלתי מרוסן, להאצת הפעילות הכלכלית של האדם בעולם. אשר על כן יש לאתר את שורשיו במנגנונים החברתיים שיצרו את ההאצה. פעילות כלכלית מואצת כזו העכשווית מאפיינת רק את התקופה האחרונה בהיסטוריה האנושית, תקופה קצרה יחסית. לסיכום המאה העשרים, פירסם "האקונומיסט" מאמר מקיף בנושא זה (תורגם ב"הארץ" מיום 27.12.00), ובו נטען כי: במשך כמעט כל ההיסטוריה האנושית, צמיחת הפעילות הכלכלית היתה כה איטית שכמעט לא היה ניתן להבחין בה בתקופת חיים אחת. מאה אחרי מאה, הקצב השנתי שלה היה קרוב מאוד לאפס...[רק] החל מ-1750 נשבר חוק הברזל הזה של ההיסטוריה. הצמיחה פסקה מלהיות סמויה מן העין... השיפור החדש בפריון העבודה האנושי היה מדהים [ו]איפשר גידול של פי 7.5 באוכלוסיית העולם... מה קרה? ומדוע באותה עת, ובמקום מסוים, מערב אירופה והשלוחה האמריקנית שלה?

ה"אקונומיסט" איננו מקבל את הטענה שקצב ההתקדמות הואץ פשוט בגלל הצטברות של ידע מדעי שהובילה להתקדמות טכנולוגית. למעשה, הוא טוען, שהקשר הזה בין מדע לטכנולוגיה נוצר רק מאה שנה אחרי פריצת הצמיחה הכלכלית: "עד המחצית השנייה של

המאה ה-19, ההתקדמות הטכנולוגית לא נשענה בדרך כלל על התקדמות מדעית. רק מעטים מהממציאים האחראים לגל החידושים המדהים בין 1750 ל-1860 היו מדענים... המטרה שלהם לא היתה להבין, אלא כפי שהעיד ואט על עבודתו שלו, לייצר מכונות שעובדות טוב יותר ובמחיר נמוך יותר".

המעבר לעידן הצמיחה התרחש מאה שלמה לפני שהטכנולוגיה רתמה את המדע לצרכיה. רתימת המדע לצורכי הטכנולוגיה היתה בעצם תוצאה של תהליך שהתרחש ולא סיבה שלו. זאת ועוד, ה"אקונומיסט" מזכיר שבמעצמות קודמות של מדע וטכנולוגיה, דוגמת יוון העתיקה, העולם המוסלמי וסין, תהליך כזה של צמיחה מואצת כלל לא התרחש.

אשר על כן, מסכם ה"אקונומיסט", דפוס הגידול הכלכלי קשור להוצרותה של השיטה הקפיטליסטית. מנגנון הגידול הבלתי-מרוסן, המאיים עתה על המערכת האקולוגית, הוא גרעינו של הקפיטליזם – סוד הצלחתו המרשימה בתחרות ההיסטורית עם שיטות חברתיות אחרות. בעטיו של הגידול הזה, יכול היה הקפיטליזם להעביר מן העולם לא רק את המערכות החברתיות שקדמו לו אלא אפילו מערכת שבאה להחליפו וניסתה, ללא הצלחה, להשיגו במרוץ ההתרחבות הכלכלית.

ניתוח מרתק של מנגנון הגידול הבלתי-מרוסן המתקיים בקפיטליזם מציעה החוקרת האמריקנית אלן מייקסינס ווד (Wood, 1995, 2000). טענתה המרכזית של ווד היא שמנגנון הגידול הבלתי-מרוסן קשור לשינוי מהותי, המתרחש בקפיטליזם, באופיו של השוק. שוק, טוענת ווד, התקיים אמנם במיגוון של חברות בהיסטוריה האנושית, אולם רק בקפיטליזם הוא הפך לאילוף המתפשט על הפעילות האנושית בכללותה.

לפני הקפיטליזם היתה ליצרנים גישה ישירה, לא מתווכת על ידי שוק, לאמצעים שנדרשו לקיומם החברתי. היצרנים הישירים לא היו תלויים בשוק לעצם קיומם. רובם ככולם היו איכרים. האדמה היתה בחזקתם הישירה. החקלאות שלהם היתה חקלאות קיום שסיפקה להם את מה שנדרש למחייתם. ייצור חפצי השימוש היה עצמי. התקיים גם שוק – אך הוא התקיים כמערכת חליפין שהיתה מנגנון מסייע לאפיקי הקיום הבסיסיים. גם המעמדות העליונים לא היו תלויים בשוק לעצם קיומם. ניכוס הערך העודף מהיצרנים הישירים נעשה על ידם באמצעים לא כלכליים: הם לקחו בכפיה, בכוח, יבול או היטלים חומריים אחרים מהיצרנים הישירים. כדי להגדיל את הכנסותיהם, הם היו צריכים בסך הכל לשכלל ולחזק את מנגנוני הגביה. המסחר התקיים בעיקר בסחורות שהן מותרות. קטגוריית סחורות של חפצים לשימוש המוני כלל לא התקיימה. המסחר היה מהלך של קניה בזול ומכירה ביוקר: התקיימו שווקים מקומיים זעירים ומפוצלים, כאשר במקום אחד אפשר היה לקנות בזול בכדי למכור ביוקר במקום אחר. בעולם המוסלמי, במרכז המסחר

של אסיה, בערי איטליה, המסחר היה מסחר של העברה: קונים במקום אחד ומוכרים במקום אחר.

בקפיטליזם, לעומת זאת, כולם תלויים בשוק לקיומם. השוק מתווך בין בני האדם לבין האמצעים הנדרשים לקיומם: אנשים מוכרים בשוק העבודה את כוח עבודתם ורוכשים בשוק הסחורות את מה שנדרש להמשך קיומם. ככל שהקפיטליזם מתפתח, הכל הופך בו לסחורות המיוצרות והמיועדות למכירה בשוק. בשוק החדש הזה, הרווח איננו מקניה בזול במקום אחד ומכירה ביוקר במקום אחר אלא מייצר יעיל יותר המתחרה באופן ישיר עם ייצור פחות יעיל באותו שוק עצמו. הסחורה עומדת בתחרות אימננטית עם סחורות אחרות. סחורה זולה יותר, טובה יותר, יעילה יותר – היא שתיקנה. בטווח לא ארוך, מי שמייצר באופן פחות יעיל ייצא מן המשחק – יפשוט את הרגל או שייבלע ע"י מתחריו.

התחרות המתקיימת בשוק הזה יוצרת דחף לרציונליזציה מתמדת של הייצור, לחידוש מתמיד, ליעילות הולכת וגוברת. וכיוון שמי שמייצר יותר יכול להיות יעיל יותר וזול יותר לכל מוצר, מתקיים כאן מנגנון של התרחבות מתמדת: מי שלא יבלע אחרים יבלע על ידם. כך נוצרת מערכת של גידול מחוייב, מערכת של מיכסום שיטתי של רווחים והצבר שיטתי של הון.

הגיון ההתרחבות הוא הרציונל הפנימי של המערכת הקפיטליסטית. הצרכים האנושיים עצמם הופכים בה ממשנתנה בלתי תלוי, גורם המוליד ייצור, למשתנה תלוי, דבר-מה שהייצור הקיים מפתח ומוליד אותו. הצרכים האנושיים הופכים ממקור לתוצר, כאשר ההתרחבות היא שמייצרת עימה צרכים אנושיים חדשים. מחקרים מראים כי בעוד צמיחת ייצור המזון, הביגוד וחומרי הבניין היא מקבילה לגידול באוכלוסיה, ייצורם של מוצרים חדשים צומח בשיעור פנטסטי. לאורך המאה העשרים נוצרו והתרבו במהירות סוגים חדשים לחלוטין של מוצרים: סיבים סינטטיים, מוצרי אלקטרוניקה, כלי רכב. צריכת החומרים לנפש בארצות הברית עלתה פי חמישה מאז 1950. בעולם, עלה בתקופה זו מספר המכוניות ביחס לאנשים פי ארבעה. לדפוס הצמיחה (והצריכה) יש, לפיכך, משקל כבד הרבה יותר בגידולה של טביעת הרגל האקולוגית של האנושות מאשר לעצם הגידול האוכלוסיה.

להפיכת השוק לאילוץ המרכזי בחיים הכלכליים יש משמעות מהפכנית. בקפיטליזם, השוק הופך ממנגנון פשוט של חליפין למסדיר ולקובע עיקרי של עצם הקיום החברתי. הוא מתרחב ומתפשט באופן חסר תקדים, הן אופקית – בהשתלטות על שטחים נוספים על פני העולם (רוסיה, סין, העולם השלישי) והן אנכית – בפלישה לממדים נוספים של החיים. האימפריאליזם של השוק מתבטא בחדירת הלוגיקה שלו, ההגיון של הייצור והפעילות למטרות רווח, לתחומים חדשים: העבודה המייצרת רווח כלכלי מקבלת יתרון חברתי משמעותי על פני עבודת בית; שוק העבודה בשכר גדל ומצטרפות אליו גם יותר

ויותר נשים; חקלאות לצורכי שוק דוחקת את חקלאות הקיום – מהזרעים ועד היבול, חומרי הגלם והתוצרים החקלאיים הופכים לסחורות. הכל, ובכלל זה גם הטבע, הופך לסחורה.

הקפיטליזם, המאופיין בלחץ מתמיד להעלאת היעילות באמצעות הורדת עלויות הייצור, נאלץ להתמודד עם לחצים נגדיים: העובדים נאבקים להעלאת שכרם ולשיפור תנאי העבודה. הרחבת הדמוקרטיה הפוליטית אפשרה תרגום למיסוי של הלחץ העממי להרחבת ההוצאות החברתיות (במיוחד לחינוך ולבריאות). במקביל, ההתפתחות הטכנולוגית מביאה לגידול בהון המגולם במיכון (ההון הקבוע) ועקב כך לא כדאי למשקיעים לנטוש תחומי ייצור שבהם הרווח הופך, עקב התחרות, לנמוך יותר. מכל הסיבות הללו, הקפיטליזם המאוחר מאופיין בירידה בשיעור הרווח (Brenner, 1998). תוצאתה של ירידה זו בשיעור הרווח היא עליה באגרסיביות של המערכת – הגברת הלחץ על הוצאות הייצור השוטפות (ההון המשתנה) באמצעות מאמץ מתמיד להעתקת ייצור למקומות זולים יותר, לפגיעה בשכר העבודה ובתנאים הסוציאליים, וגם לכרסום בהסדרי מדינת רווחה והגנה על הסביבה.

הגנת הסביבה מחייבת, לפיכך, מאבק מתמיד נגד הרציונל הפנימי של המערכת הקפיטליסטית העכשווית – הלחץ העצום הזה להקטנת ההוצאות ולהצננת העלויות. דו קיום בשלום בין הלוגיקה של מיכסום הרווח לבין הלוגיקה של הגנת הסביבה איננו אפשרי. קפיטליזם אקולוגי הוא אוטופיה. הפנמת העלויות הסביבתיות לתוך עלויות הייצור יכולה לתרום כל עוד היא מצמצמת את חופש הפעולה של רציונל הרווח. אבל כשלעצמה היא איננה יכולה להספיק: הסתפקות בהקניית תו מחיר כלכלי לערכים סביבתיים יכולה להפוך גם אותם לסחורות ו"להכפיף" גם את הטבע לשוק. וכמו שהפרכתם של מים לסחורה יוצרת מצב בו יש אנשים שאינם יכולים לרכוש מי שתייה ראויים, כך גם הפרכת האוויר לסחורה, תביא לכך שבסופו של דבר יהיו כאלה שלא יוכלו לרכוש לעצמם אוויר סביר.

האם אפשרית התגברות על הרציונל הקפיטליסטי של ההרחבה המתמדת של הייצור לשם רווח? הענין העיקרי בהסתכלות ההיסטורית על הקפיטליזם איננו בעבר כשלעצמו, אלא ביכולת להסיק ממנו על ההווה ועל עתיד אפשרי. אנחנו הרי רגילים כל-כך לחוקיות החברתית שאנחנו חיים בה עד שהיא נראית לנו שקופה. כדי לראות איך מה שנראה לנו מובן מאליו, נראה פעם מוזר ולא מקובל, יש צורך ללכת, נוסח פוקו, לזמן האחר. כדי להבין את "כאן ועכשיו" צריך ללכת ל"לא כאן ולא עכשיו".

דיון היסטורי מאפשר לראות איך העבר איננו פשוט המשך לאחור של ההווה. מה שנראה לנו טבעי ומובן מאליו והופך להיות חברתי ותלוי תקופה. היכולת, המושגת כך, לחשוב אופציות אחרות של היערכות חברתית היא כשלעצמה צעד ראשון בהשתחררות מהאופציה העכשווית, הנראית טוטאלית כל כך. כך הופך ההווה החברתי, שבעינינו נראה

טבעי לגמרי, להיסטורי לגמרי – למשהו שכמו שהיתה לו התחלה יוכל להיות לו גם סוף. באופן זה, קביעת הגבולות בעבר היא המאפשרת גבולות בעתיד. ההיסטוריון האנגלי א.פי. תומפסון כתב בהקשר זה: "לעולם לא נחזור לטבע האנושי הטרומ-קפיטליסטי אולם תזכורת של הצרכים, הציפיות והקודים השונים שלו יכולה לחדש את תחושתנו לגבי מינעד האפשרויות שיש בטבע הזה."

ובכן – האם הפיכתו של השוק לאילוף היא תולדה הכרחית של התפתחותה הכלכלית של האנושות? האם הקפיטליזם הוא תוצר טבעי של ההתפתחות הרעיונית או הטכנולוגית? מחקריו ההיסטוריים המקיפים של ברנר (1993, 1989, 1985) (Brenner) מציעים תשובה שלילית לשאלה הזו. ברנר מתמקד בניחות מצב היסטורי מאוד מקומי וספציפי, מצבה של אנגליה במאות ה-16 עד ה-18. בצומת ההיסטורית המיוחדת הזו, טען ברנר, נולדה אותה טרנספורמציה שלמה של היחסים האנושיים הבסיסיים ושל מערכת היחסים בין האנושות לבין הטבע, שאנחנו מכנים בשם קפיטליזם. ברנר איננו שותף לראייה האפרוריות של הקפיטליזם כתופעה טבעית, כמשהו הטבוע בתרבות העירונית ואשר רק מכשולים חיצוניים – המדינה הבלתי נכונה, הדת הבלתי נכונה, האידיאולוגיה הבלתי נכונה, מנעו את יציאתו מן הכוח אל הפועל ואת הפיכתה של כל תרבות עירונית לקפיטליסטית. על פי ברנר, הקפיטליזם נולד דווקא בכפר האנגלי. הוא החל עוד לפני המהפכה התעשייתית. למעשה, הקפיטליזם הוא שהתניע את המהפכה התעשייתית ולא להיפך.

מיוחדותה של הסיטואציה שברנר מוצא באנגליה של אותה תקופה נובעת מצירופם של כמה מרכיבים: להבדיל מארצות אחרות באותה תקופה, אנגליה היתה מאוחדת פיסית ברשת של דרכים ונהרות. התקיימה בה מדינה ריכוזית בעלת מערכת משפטית אחת. כחלק מהמדינה הריכוזית, נוצרה בה – מן המגנה כרטא ואילך – מוגבלות ייחודית של דרכי הניכוס הלא כלכליות, אותן דרכי ניכוס עליהן התבססו המעמדות העליונים קודם לכן.

במקביל, ריכוז של הבעלות על הקרקע בידיים מעטות, איפשר לבעלי הקרקעות לעבור לדרך שונה של ניכוס. כך נוצרו במקביל הן האילוף והן האפשרות ההיסטורית לעבור לאמצעי ניכוס כלכליים: בעלי הקרקעות החלו לנקוט בדרך חדשה של הפקת רווחים מירביים מהן – העמדתן להחכרה על בסיס תחרות בין המבקשים לחכור. התפתח, בעצם, שוק של החכרות בו הקרקע הוחכרה למרבה במחיר. כך נוצר מצב בו החוכר הפך להיות תלוי בהכנסות שלו, מצב שתמרץ אותו ליעילות ולהתמחות.

שוק ההחכרות היה חוליית המפתח במעבר לאמצעי ניכוס כלכליים. הוא יצר מכניזם של התייעלות הולכת ומעמיקה של החקלאות בתוך תחומי השטח הנתון. החקלאות האנגלית של המאה ה-18 הפכה להיות היעילה בעולם. נוצרה בה היכולת לכלכל אוכלוסייה לא חקלאית הולכת וגדלה. ואוכלוסייה כזו אכן נוצרה, מנפלטי הכפר שהלך והתייעל. כך נוצר

באנגליה כוח עבודה זמין וזול בהיקף ניכר. במקביל נוצרו עודפים הולכים וגדלים של כסף פנוי להשקעות חדשות. וזו היתה הסיטואציה החברתית שאיפשרה את המהפכה התעשייתית. מכאן ואילך, המשך התפתחותו של הקפיטליזם הוא ידוע. עם המהפכה התעשייתית נוצרו עודפים גם של התוצרים שלה. חיפוש השווקים לתוצרים הללו סיפק את ההנעה הבסיסית לסוג חדש של אימפריאליזם.

הרגע בו נוצרה, במקום מסוים אחד ובסיטואציה חברתית מסוימת אחת, המוטציה הייחודית הזו הקרויה קפיטליזם – היה רגע של שינוי בהיסטוריה החברתית העולמית. מכאן ואילך, הצורך להתחרות באנגליה הקפיטליסטית הוא שיצר, התפתחות קפיטליסטית גם בארצות אחרות. לא בכל הארצות היתה ההנעה הראשונית של התהליך כשלעצמה קפיטליסטית. כפי שאלן ווד מציינת בצדק, בכמה מן המקרים (גרמניה, למשל), התפתח הקפיטליזם בשלבים הראשונים ביוזמת המדינה, כאשר ההנעה הראשונית שלו נבעה משיקולים גיאופוליטיים וצבאיים. אך מהזמן שהמערכת התייצבה על רגליה, הוחלף סוג זה של הנעה, בהנעה הפנימית חסרת המעצורים של המערכת עצמה. עם זאת נותר למדינה, עד עצם היום הזה, תפקיד מפתח בעידוד ההתפתחות הקפיטליסטית, בכל המקומות בהם קפיטליזם קיים.

מנגנון הגידול הבלתי מרוסן הוא, אם כן, תולדה של חוקי תנועה חברתיים בהתפתחות במציאות היסטורית מיוחדת. במונחים היסטוריים, הקפיטליזם הוא מערכת כלכלית-חברתית מאוד ייחודית, שנוצרה בנסיבות מאוד מיוחדות, והצליחה, בתחרות עם מערכות פחות יעילות, להשלים את השתלטותה על העולם עד שלהי המאה העשרים. וכפי שהתחלתו של הקפיטליזם היא חברתית והיסטורית – גם סופו יכול להיות חברתי והיסטורי.

קידמה אחרת ואיכות חיים

האם נוכל לחיות טוב יותר בלי מנגנון הגידול הקפיטליסטי? האם הגידול הזה חיוני לשיפור איכות החיים? חתן פרס נובל לכלכלה, ההודי אמרטיה סן, משיב על השאלה הראשונה בחיוב ועל השניה בשלילה. בשלילת ההנחה שמנגנון הגידול חיוני לשיפור איכות החיים הוא מצביע על נסיונה של קרלה, מדינה בדרום הודו שנמצאה שנים בשלטון השמאל. ההכנסה הלאומית לנפש בקרלה היא 60% מזו שבהודו בכללותה. ובכל זאת, תמותת התינוקות בקרלה היא 2.7% לעומת 8.6% בהודו בכללותה, ו-10.6% במדינות שבהן ההכנסה הלאומית לנפש מקבילה לזו של קרלה. תוחלת החיים בקרלה היא 70 שנים לעומת 57 בלבד בהודו בכללותה. תוחלת החיים בקרלה גבוהה יותר מאשר בסעודיה העשירה.

ההישגים האלה של קרלה הם תולדה של מדיניות חברתית של חלוקה מחדש של ההכנסות, של רפורמה אגררית, של קידום מערכות הזנה ובריאות ציבורית (Sen & Dreze, 1999). באחת, המפתח לאיכות חיים טובה יותר איננו גידול הכלכלה אלא מערכת של צדק חברתי: לא ייצור של עוד סחורות אלא חלוקה צודקת של המשאבים הקיימים. אמרטיה סן שולל את ההתמקדות בתוצר הלאומי הגולמי כמפתח להערכת איכות החיים של בני האדם. האופי הפטישיסטי של ההתמקדות במוצרים ככאלה מדיר מן הדיון, בעצם, את השאלה החשובה והמעניינת יותר – מה המוצרים הללו עושים לבני האדם. במרכז הדיון באיכות החיים, סן מציב את שאלת יכולתם של בני האדם לעשות או להיות בחייהם. להערכת איכות החיים, הוא כותב, חיוני לדעת איך אנשים יכולים לנהל את חייהם, מה תוחלת החיים שלהם, מהם השירותים הרפואיים העומדים לרשותם, מהי איכותו של החינוך, מהו אופיה של העבודה – האם היא מונוטונית ומנכרת או שיש בה סיפוק ויצירה, מה טיבם של היחסים החברתיים ומה היקפן של הזכויות הפוליטיות, אילו יחסים קיימים בין המינים ומה אופיה של המערכת המשפחתית. מעבר לכל אלה, חיוני לדעת באיזו מידה החברה הנתונה מאפשרת לבניה מרחב ממשי לדמיון ולתחושת רגשות כמו אהבה והכרת תודה (Sen & Nussbaum, 1996).

באמת המידה הזו קל לראות שהמערכת החברתית העכשווית בוודאי שאיננה מאפשרת איכות חיים סבירה בעולם הרוב ("העולם השלישי"). אך מהי איכות החיים בעולם הראשון? לסטר בראון, מייסד מכון Worldwatch, כותב על ההאצה המאפיינת את כל ממדי החיים בארצות המפותחות. ממש כמו ב"עליסה בארץ הפלאות" אנחנו צריכים לרוץ פשוט בכדי להישאר באותו מקום. החיים במערב דומים למרוץ עכברים. אך זהו מרוץ, שכפי שכתבה לילי טומלין, גם מי שמנצל בו נותר עדיין עכבר. אנחנו מוקפים באמצעים שנועדו לחסוך לנו זמן שהרי "זמן זה כסף". אך כמו מומו של מיכאל אנדה, לא משנה כמה זמן אנחנו חוסכים, אף פעם אין לנו עודף ממנו. דרך מסתורית הוא פשוט נעלם. הסיבה לכך היא פשוטה – כפי שאומר חתול הצ'שיר לעליסה – הזמן איננו דבר. אי אפשר לרכוש אותו ואי אפשר לאבד אותו. התחושה שגם הזמן הוא סחורה איננה מתיישבת עם המציאות.

בראשית האלף השלישי, הקפיטליזם משתלט על העולם כולו. הגיון השוק חודר לכל מערכות החיים, אוטומיזציה חברתית מפרקת את כל הרקמות הקודמות, יחסי המסחר הופכים לאוניברסליים וטוטליים. התהליך הזה יוצר סתירה קשה בין היותו של האדם יצור חברתי לבין מציאותו הממשית, המנותקת וה"בלתי-חברתית". זהו הרקע להתגברות חיפוש המשמעות והמצאתן של רקמות חברתיות חלופיות. אך בלימת המרוץ היא, בסופו של דבר, מהלך של שינוי חברתי. ניסיונות בלימה מקומיים הם חשובים, אך לא די בהם. בסופו של דבר, המשימה היא לא להאט את קצב ההרס אלא לשנות כיוון ולבנות חלופה.

שחרורה של הדמוקרטיה מן השוק היא חוליה מרכזית בכל מהלך של שינוי. באמצעות ההפרדה בין כלכלה ופוליטיקה, הקפיטליזם של המאה העשרים הוציא אל מחוץ לתחומי השליטה הדמוקרטית (הפוליטיקה) את תחומי המפתח הנשלטים על ידי "חוקיות" אחרת (הכלכלה): כך הפכה לפחות משמעותית האזרחות השווה שהוענקה לכל. אך גם הדמוקרטיה הפוליטית, המאפשרת מירווח פעולה ללחצים עממיים, הפכה בעייתית בשיעור הרווח.

אשר על כן, בתחילת המאה העשרים ואחת אנחנו עדים להשלטה גלויה של הספירה הכלכלית על הספירה הפוליטית, כחלק מהשלטת השוק על כלל תחומי החיים החברתיים. "קשרים פסולים בין הון ושלטון" אינם עוד מקרה חריג אלא דפוס קבוע. הולכים ומתממשים במציאות דבריו הידועים של השופט ברנדייס, שאפשר לקיים דמוקרטיה פוליטית ואפשר לקיים ריכוז של העושר ביד מעטים, אך אי אפשר לקיים את שניהם יחד.

זיהוי מקור הבעיה מסמן את כיוון הפתרון: לא מיסחור של הסביבה והכפפתה לשוק, לא השלמה עם תהליכי התפשטותו של השוק לשטחים חברתיים חדשים, אלא בדיוק פעולה בכיוון ההפוך היא הדרושה לנו. ההתמודדות היחידה עם ההשלכות ההרסניות של מנגנון הגידול המאפיין את הקפיטליזם, היא זו המציעה כיוון תנועה הפוך, כיוון של שחרור ממסחור והוצאה של תחומים מתחומי השליטה של השוק. הוצאה כזו יכולה להיעשות, למשל, על ידי הפיכתם ההדרגתית של תחומי חיים חיוניים – בריאות, חינוך, סביבה, תרבות, פוליטיקה – לניתנים להשגה רק באמצעים אחרים. הכיוון הזה מסמן לכולנו חזון אחר של חיים ראויים. הרחק מעבר למרוץ הצרכני ישנם חיים לחיות אותם, ישנם ערכים ליישם, ישנם רגשות לחוות, ישנו עולם מלא פליאה והתרגשות.

מקורות

- Brenner, R. 1985, "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe", in *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, T.H. Aston and C.H.E. Philipin, eds. Cambridge University Press.
- Brenner, R. 1989. "Bourgeois revolution and transition to capitalism" in *The First Modern Society*, A. L. Beier and others, eds., Cambridge University Press.
- Brenner, R. 1993. *Merchants and Revolution: Commercial Change, Political Conflict, and London Overseas Traders 1550-1653*. Princeton University Press.
- Brenner, R. 1998. "The Economics of Global Turbulence" *New Left Review* 229.
- Sen, A.&Dreze, J. 1999. *The Amartya Sen and Jean Dreze Omnibus*. Oxford University Press.
- Sen, A. & Nussbaum, M. 1996. *The Quality of Life*. Oxford University Press.
- Wood, E.M. 1991. *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay On Old Regimes and Modern States*. London.
- Wood, E.M. 1995. *Democracy Against Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wood, E.M. 2000. *The Origin of Capitalism*. New York: Monthly Review Press.

המשבר הרך, או: קיימות ואנושיות

אילון שוורץ

מהו משבר סביבתי? זוהי, כמדומני, השאלה שעומדת בבסיסו של כל ניסיון ליצור פוליטיקה תקפה של שינוי סביבתי. אלה שרואים בקיימות את הפתרון הפוליטי למשבר הסביבתי, מגדירים אותו לרוב כמשבר בו החברה מסרבת לקבל את הטענות שקיים גבול לצמיחה. הדוגלים בקיימות טוענים שאנו מחסלים את מחצבינו הטבעיים על ידי שימוש מיותר והרסני, שמערכות אקולוגיות המאפשרות קיום חיים קורסות, ושאו חוצים במהירות את גבול קיבולת הפלנטה. קיימות דורשת הסטה תרבותית מאופטימיות טכנולוגית, שלפיה הצליחה החברה האנושית להתעלות מעל התלות שלה בעולם הטבע, אל אחריות סביבתית, המבינה שהשגשוג הכלכלי של התרבות קשור באופן מהותי לבריאות האקולוגית של הטבע.

מובן מאליו שקיימות מצריכה שינוי רדיקאלי בחברה. היא מצריכה שינוי בכלכלה, מכלכלה של צמיחה לכלכלה שמודעת לגבולותיה ופועלת בהתאם להם. מתבקש גם שינוי מהותי ביחסים בין מדינות העולם, הבא עם ההכרה שכולנו משפיעים על הבריאות האקולוגית של הפלנטה, ולכן אנו מוכרחים לבנות יחסים של אמון ושיתוף פעולה הדדי על מנת שנוכל לשרוד. יידרש גם שינוי ביחסים בין עשירים לעניים, עם ההבחנה שאי-צדק חברתי אינו רק עניין חברתי, אלא עניין סביבתי. עוני, כמו גם חמדנות, היא האדמה הפורייה בה נובטת ההידרדרות הסביבתית. לבסוף, קיימות קוראת לחשיבה מחדש על המבנים הבסיסיים של הדמוקרטיה, מאחר והיא מציבה בפנינו את האתגר של חשיבה במסגרות זמן ארוכות יותר מאשר אלו שמאפשרות המסגרות הדמוקרטיות העכשוויות. זוהי כמובן רק רשימה חלקית.

ועדיין, אני מוצא את עצמי בלתי מסופק. זאת מפני שישנה השלכה אפילו עוד יותר רדיקאלית לרעיון שהחיים האנושיים תלויים בעולם הטבע. השלכה זו טוענת שאושרו ורווחתו של האדם (human-being) במובן העמוק של המילה, תלויים בלחיות חיים המשולבים בטבע. אויר צח, הכוכבים ממעל, ריחם ומראם של פרחי הבר, הם מרכיבים נחוצים של החוויה האנושית, ולא איזשהו פינוק בורגני ואסתטי. הרעלת האוויר, המים והאדמה שלנו אינה רק משפיעה על עתידנו הפיזי, אלא גם הורסת את ההווה האנושי שלנו. הטענות הסביבתיות, לפיו חיינו משולבים בעולם הטבע, משמעותו שהפרדה בין השניים היא מתקפה על אנושיותנו כאן ועכשיו.

קיימות סביבתית אומרת שאיננו יכולים עוד להמשיך בדרך בה הלכנו עד עתה. זוהי דרך שאינה בת קיימא. אני אומר גם שלא כדאי לנו עוד להמשיך בדרך בה הלכנו עד עתה.

היא מתנגדת למהות האנושית (Dehumanizing).

אני יודע שיש אלמנט בעייתי במה שאני אומר. אני מביא כאן טיעון המדבר על מה צריכים אנשים להיות. אני מאמין שזהו טיעון בר הגנה. תרבויות דתיות, כמובן, עשו זאת מאז ומעולם, אך לדעתי לסיפור הדארוויניסטי יש פוטנציאל עצום להסברת החיבור ההדדי שלנו עם הטבע ומשמעותיותו לגבי החיים האנושיים. אבל זוהי בהחלט עמדה פחות נוחה מבחינה תרבותית מאשר זו המסבירה את המשברים הסביבתיים כהרס התשתית הסביבתית הפיזית בה תלויה ההישרדות האנושית.

למרות זאת, אני חושב שאנשים רבים יודעים שהטיעון שלי הוא נכון – שזיהומו של נחל הירקון אינו נוגע רק לאובדן מקור מי שתייה טריים. הזיהום נוגע למשהו הרבה יותר חמור: אובדן האנושיות שלנו ואובדנה של תחושת החיבור שלנו עם העולם היחידי שיכולים אנו לקרוא לו ביתנו.

ביטויה של תחושת האובדן, האלימות, חוסר האנושיות – כמו גם ביטויו של הצד השני – שמחת הקיום הפיזי, הריחות, הקולות והמראות של חיים בריאים, נראים לי לא פחות חשובים מהבנת האסון המתקרב. מדובר פה באהבה ואובדן, ולא רק בדילול מסיבי וכללי של משאבים. ואני מאמין שקיימת אותה מידה של תמיכה פוליטית בחזון האנושי הזה כמו במניעת האסון המתקרב. אולי יותר. תמונתה של חברה טובה נוגעת ללב הרבה יותר מהתחזית העגומה של שואה אקולוגית.

השאלה שעליה אינני יודע לענות היא, האם המושג של קיימות, מכיל בתוכו את הכוח ליצור תמונה של החיים הטובים. אני עדיין חש שנקודת ההתחלה של הצבת גבולות על הצמיחה לוכדת אותנו בתוך דיון חומרני של איך למנוע הרס סביבתי, ולא איך להחזיר לחברה את אנושיותה. עול ההוכחה נמצא עדיין על הקיימות, שעליה להתעלות מעל נקודת הפתיחה ההתחלתית שלה ולהראות שהיא יכולה ליצור דיון אמיתי על מקומות של עולם הטבע בתפישתנו את החיים הטובים. בלי זה, נראה לי שמחסירה הקיימות מניתוח של המשבר את המסר המרכזי של הסביבתיות (environmentalism): אנחנו, במובן הכוללני ביותר של המילה, כולנו קשורים זה לזה בהדדיות, והדבר נותן מובן מחייב ועמוק לאופן בו אנו חיים את חיינו.

בין שתי גישות

טרי טמפסט וויליאמס

אני שוקעת באנחת רווחה אל תוך מושב המטוס שלי, לא מאמינה למזלי הטוב. בדקה האחרונה, בגלל רישום יתר של הזמנות מקום, שידרגו אותי למחלקת עסקים וכעת מגישה לי דיילת נעלי בית וכיסוי עיניים.

"גבירותי ורבותי, כאן הקברניט. נראה שבגלל הערפל יהיה לנו עיכוב רציני על מסלול ההמראה. אנו מצטערים על אי הנוחות ונשתדל להנעים את זמנכם ככל שניתן. אנו מודים לכם על הסבלנות. נעדכן אתכם ברגע שיגיע מידע חדש."

קולות תרעומת מתפשטים במטוס. האיש שיושב לידי חולק איתי את תסכולו. אני מסכימה ושנינו משעינים את המושבים שלנו לאחור. מקרינים סרט וידאו, משהו על ספורט אתגרי. אני עוצמת עיניים.

"גבירותי ורבותי, כאן שוב הקברניט, כרגע נודע לנו שייתכן וההמראה תתעכב עוד כשעה וחצי נוספות."

"נראה לי שזה הולך לקחת זמן," אומר הגבר שלידי, "אני פשוט הולך להעמיד פנים שאנחנו באוויר." אנחנו מציגים את עצמנו ולוחצים ידיים. אני שמה לב למבטא הבריטי שלו, לעיניו הבהירות ולבגדיו המוקפדים; חולצה כחולה, עניבה אדומה, מכנסי חאקי ונעלי עור משובח. לפני שהתיישב קיפל בתשומת לב את הז'קט הכחול שלו והניח אותו בתא האחסון שמעליו. הוא נראה כבן חמישים.

"כמה זמן היית בספרד?"

"חודשיים," ענית. "ואתה?"

"אני עובד באזור הים התיכון ובדקתי כמה עסקים במדריד. אני בדרך לסינסנטי לפגישת עבודה של החברה."

"בשביל איזה חברה אתה עובד?"

"פרוקטר אנד גמבל. אני איתם כבר למעלה משלושים שנה."

שתיקה קלה.

"ומה את עושה?"

"אני עוסקת בכתיבה."

"אה באמת, איזה סוג של כתיבה?"

"קצת מכל דבר, אבל אני שמה דגש על נושאים סביבתיים."

הוא מחייך. "אז את אחת מאלה?"

"פעילת סביבה?" אני מתגרה. "כן, ואני מניחה שאתה אחד מ..."

"אחד מאותם חזירי תאגידים? כן, כמה מעניין." הוא משלב את ידיו ושוב משעין את המושב לאחור.

שתיקה נוספת.

"אז זה חמור כמו שמספרים?" אני שואלת.

"מה חמור?"

"באמת יש לפרוקטר אנד גמבל כל כך הרבה כוח?"

"את מתכוונת, האם יש לנו גישה ישירה לנשיא ארצות הברית? לא. באמריקה אין לנו ברירה אלא לנהל את העסקים פחות או יותר כמו כל אחד אחר. אבל בארצות העולם השלישי זה כבר סיפור שונה."

"למה הכוונה?"

"בוא נאמר שכשאנחנו נכנסים למדינה קטנה ואומרים לראשי הממשל שאנחנו מעוניינים להשקיע סכום מסוים בכלכלה המקומית, וסכום זה גדול יותר מכלל התקציב הלאומי שלהם, אז אנחנו בעצם יכולים להתמקם ולקבל כל מה שנרצה."

"כמו תקנות איכות סביבה גמישות?"

"את זה את אמרת, לא אני." הוא מפנה את ראשו. "אבל זאת אפשרות, וזה תלוי בשאלה למה אנחנו זקוקים. למשל, ב-1988 עזרתי לפתוח את סין, שוק הצרכנים הגדול בעולם, למסחר, והם היו יותר משמחים לעזור..."

"ואיך זה הלך?"

"אין להם תקנות איכות סביבה בכל צורה שהיא. האוויר מזעזע והנהרות מזוהמים. אנחנו רק נותנים לאנשים את מה שמגיע להם, את מה שהם צריכים כדי לשפר את רמת החיים וליצור איכות חיים גבוהה יותר. איכות חיים שלך ולי כבר יש."

"ומה בדיוק אתם נותנים להם?"

"את צוחקת עלי? נקבי במוצר רוב הסיכויים הם שהוא שלנו."

שום דבר לא עולה על דעתי.

"נו, למשל, באיזו משחת שיניים את משתמשת?"

"קרטס."

"פרוקטר אנד גמבל. באיזה סבון את משתמשת?"

"אייבורי."

"פרוקטר אנד גמבל. את רואה, אין משק בית באמריקה שלא משתמש במוצרים שלנו: טייד, טופ ג'וב, בולד, באונוס, קסקייד, ג'וי, קומט, דאון, מיסטר קליין, ספיק אנד ספן. לנקות, לנקות ולנקות, זה מה שאנחנו עושים."

"אתה נהנה מהעבודה שלך?" אני שואלת.

"למה את מתכוונת?"